

Samen voor de jeugd: hoe wetenschap, onderwijs en praktijk samenwerken aan de preventie van seksueel misbruik in de residentiële jeugdzorg*

Michelle Wismans, Anne Boer, Mechtild Höing & Remy Vink

Luuk van 17 en Kelly van 16 jaar verblijven allebei op dezelfde behandelgroep binnen de residentiële jeugdzorg. Luuk heeft een gedragsstoornis en bij Kelly is onlangs een hechtingsstoornis vastgesteld. Kelly en Luuk zijn erg verliefd op elkaar. Ze hebben sinds twee maanden verkeren en willen het liefst de hele dag bij elkaar zijn. Groepsleider Joost hoort 's nachts een hoop kabaal en loopt naar de kamer van Kelly, waar het geluid vandaan komt. Hij klopt op de deur en vraagt of alles goed gaat. Dan komt Luuk met een ontbloot bovenlijf de kamer uit en Joost ziet een pakje lege condooms op het nachtkastje liggen. Kelly kijkt verschrikt op naar Joost...

Het is duidelijk dat de jongeren seks hebben gehad op de leefgroep. Wat kan Joost nu het beste doen? Moet hij Kelly en Luuk straf geven? Of is dit gezond seksueel gedrag en is het accepteren en het onderwerp seks bespreekbaar maken passender in deze situatie?

Inleiding

Experimenteel gedrag hoort bij de puberteit en adolescentie. Dat geldt ook voor jongeren die tijdelijk of langdurig niet thuis kunnen wonen en in de residentiële jeugdzorg verblijven. Jongeren gaan graag tot het randje en soms daar overheen, ook als het gaat om seksueel gedrag. Soms bewust, soms onbewust en soms omdat er sprake is van achterliggende problematiek. Jongeren hebben het recht om zich op seksueel gebied te ontwikkelen, maar hebben ook het recht op bescherming tegen seksueel grensoverschrijdend gedrag. Maar weet de professional altijd wat oké is en wat niet, en wanneer en hoe hij moet ingrijpen? In het Raak-Pro-project¹ 'Vlaggensysteem RJ' werken wetenschap, onderwijs en werkveld samen aan de bevordering van handelingscompetenties van huidige en toekomstige professionals. Dit artikel beschrijft de opbrengsten van deze manier van samenwerken.

* Drs. Michelle Wismans is ontwikkelingspsycholoog aan het Expertisecentrum Veiligheid van de Avans Hogeschool en lid van de kenniskring lectoraat Veiligheid in Afhankelijkheidsrelaties. Drs. Anne Boer is sociaal geograaf aan het Expertisecentrum Veiligheid van de Avans Hogeschool en lid van de kenniskring lectoraat Veiligheid in Afhankelijkheidsrelaties. Dr. Mechtild Höing is socioloog aan het Expertisecentrum Veiligheid van de Avans Hogeschool en projectleider en lid van de kenniskring lectoraat Veiligheid in Afhankelijkheidsrelaties. Drs. Remy Vink is als socioloog werkzaam bij TNO en is onderzoeker Child Health.

1 Raak-Pro is een subsidieprogramma van het nationaal regie-orgaan Stichting Innovatie Alliantie (SIA). Dit financiert en stimuleert praktijkgericht onderzoek van hogescholen.

De residentiële jeugdzorg

In Nederland verblijven ongeveer 24.000 kinderen en jongeren in de residentiële jeugdzorg.² Het Nederlands Jeugdinstituut (2012)³ geeft de volgende definitie van residentiële jeugdzorg (RJ):

‘Hulpverlening waarbij kinderen of jongeren van 0-18 jaar, op vrijwillige of gedwongen basis, (tijdelijk) dag en nacht buiten hun eigen omgeving verblijven, onder meer in leefgroepen, behandelgroepen, gezinsgroepen, kamertraining-centra, jeugdzorgplusvoorzieningen of justitiële jeugdinrichtingen. De geplaatste jongeren kunnen om diverse redenen niet thuis verblijven. Afhankelijk van de reden van uithuisplaatsing (dit kan variëren van ernstige gedragsproblematiek bij het kind tot complexe opvoedingsproblematiek bij de ouders) wordt een kind geplaatst binnen een setting die aansluit bij de behoeften van het kind. Dit kan zijn een plaatsing in een pleeggezin/gezinshuis, instelling voor Jeugd en Opvoedhulp, de Jeugd-GGZ, de zorg voor licht-verstandelijk beperkte jongeren, een jeugdzorg-plus instelling of een justitiële jeugdinrichting. Afhankelijk van de problematiek van de jongeren verblijven zij in open, gesloten of besloten groepen.’

Seksueel grensoverschrijdend gedrag in de (residentiële) jeugdzorg

De commissie-Samson⁴ heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar seksueel misbruik binnen de jeugdzorg en toonde aan dat jongeren in de RJ onvoldoende beschermd worden tegen seksueel misbruik. Het risico om slachtoffer te worden van seksueel misbruik ligt ruim tweeënhalf keer hoger voor jongeren die in de residentiële jeugdzorg verblijven in vergelijking met de gemiddelde Nederlandse jongere. Voor kinderen met een (licht) verstandelijke beperking geldt zelfs dat zij drie keer vaker slachtoffer zijn dan uit huis geplaatste kinderen zonder beperking. Daarnaast komt naar voren dat meisjes ruim tweeënhalf keer zo vaak slachtoffer zijn als jongens. In meer dan de helft van de gevallen is de pleger een leeftijdsgenoot, vaak een groepsgenoot.⁵

Uit het rapport van de commissie-Samson blijkt ook dat er sprake is van handelingsverlegenheid bij professionals. Zij blijken onvoldoende in staat om seksuele problematiek te onderkennen, bespreekbaar te maken en adequaat in te grijpen. Wegkijken bij problematisch seksueel gedrag en problematiseren van normaal seksueel gedrag zijn kenmerkend voor die handelingsverlegenheid.

Aanpak handelingsverlegenheid met het Vlaggensysteem

De overheid verplicht alle jeugdzorginstellingen tot het implementeren van beleid en methodieken die bijdragen aan de preventie van seksueel misbruik, en de Inspectie Jeugdzorg ziet toe op naleving daarvan. Professionals binnen de jeugdzorg hebben aangegeven grote behoefte te hebben aan een methodiek om seksu-

2 CBS, 2016.

3 www.nji.nl/Residentiele-jeugdhulp.

4 Commissie-Samson, *Omringd door zorg en toch niet veilig*, Meppel: Boom 2012.

5 Commissie-Samson 2012.

eel (grensoverschrijdend) gedrag van jongeren in de residentiële jeugdzorg beter te kunnen signaleren, te duiden en hier adequaat op te kunnen reageren. Het Vlaggensysteem is zo'n methode. Het Vlaggensysteem heeft als hoofddoel het voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag bij kinderen en jongeren van 0 tot 18 jaar. Dit wordt gedaan door de competenties van opvoeders te vergroten op het gebied van het adequaat inschatten van seksueel gedrag, het bespreekbaar maken van seksualiteit en het geven van een gepaste pedagogische reactie. Daarnaast is het Vlaggensysteem uitermate geschikt om visievorming en professionalisering op het gebied van seksueel (grensoverschrijdend) gedrag binnen teams te bevorderen.⁶ De basisversie van het Vlaggensysteem is ontwikkeld door Sensoa in België, een kennisinstituut op het gebied van seksualiteit. In Nederland is Movisie licentiehouder van het Vlaggensysteem. Het Vlaggensysteem biedt een systematiek waarbij aan de hand van zes criteria kan worden ingeschat in hoeverre seksueel gedrag van kinderen en jongeren gezond dan wel grensoverschrijdend is. De zes beoordelingscriteria zijn:

- wederzijdse toestemming;
- gelijkwaardigheid;
- vrijwilligheid;
- leeftijdsadequaat;
- contextadequaat;
- zelfrespect.

In hoeverre gedrag leeftijdsadequaat is, wordt beoordeeld aan de hand van een normatieve lijst. Dit is een wetenschappelijk onderbouwde lijst die aangeeft welk seksueel gedrag normaal is voor welke leeftijd. Om de inschatting van gedrag visueel duidelijk te maken wordt gewerkt met 'vlaggen' in vier kleuren. Aan de hand van de score op alle zes de criteria krijgt het gedrag een kleur vlag toegewezen. Groen betekent gezond gedrag, geel is licht grensoverschrijdend, rood is ernstig grensoverschrijdend en zwart is zeer ernstig grensoverschrijdend. Per vlag geeft het Vlaggensysteem aan welke pedagogische reactie je het beste kunt geven.⁷ De methode wordt in een uitgebreide handleiding theoretisch onderbouwd en uitgelegd. De handleiding bevat daarnaast verschillende werkvormen en veel casuïstiek. Om veelvoorkomende situaties bespreekbaar te kunnen maken met kinderen en jongeren en om met het inschatten van gedrag te kunnen oefenen zijn er tekeningen ontwikkeld, waarin voorbeeldsituaties te zien zijn van seksueel (on)gezond gedrag. Deze set met tekeningen is het meeste bekende onderdeel van het Vlaggensysteem. Gebruikers dienen een training in het werken met het Vlaggensysteem te volgen, en Movisie heeft een Train de Trainer ontwikkeld, die opleidt tot een licentie basistrainer Vlaggensysteem.

6 E. Frans e.a. (red.), Vlaggensysteem: reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren, Antwerpen/Apeldoorn: Garant 2014.

7 Sensoa & Garant, Vlaggensysteem. Praten met kinderen en jongeren over seks en seksueel grensoverschrijdend gedrag, Antwerpen/Apeldoorn: Garant.

- Op welke onderdelen dient het Vlaggensysteem Basis (denk aan tekeningen, handleiding, beoordelingscriteria, training) aangepast te worden aan de specifieke context van de residentiële jeugdzorg?
- Wat zijn de randvoorwaarden voor een optimale implementatie van het Vlaggensysteem RJ in de praktijk?

De doorontwikkeling vindt plaats in twee rondes. In de eerste ronde is op basis van een literatuuronderzoek⁸ in kaart gebracht wat kenmerken van de context en van de jongeren binnen de RJ zijn, welke factoren van invloed zijn op het beoogde gedrag van professionals, en hoe deze beïnvloed kunnen worden. Dit heeft geleid tot een theoretisch onderbouwd interventiemodel. Er is vervolgens op een systematische wijze een doelenmatrix opgesteld. In een empirisch vooronderzoek is het werkveld betrokken bij de vraag welke aanpassingen nodig zijn en hoe die in de verschillende materialen terug kunnen komen. Op basis van deze verkenningen is door Movisie een proefversie ontwikkeld (Vlaggensysteem RJ 1.0). Deze versie wordt gedurende negen maanden in de praktijk getest, en op basis van de resultaten van deze proefimplementatie wordt in de tweede ronde een definitieve versie (Vlaggensysteem RJ 2.0) ontwikkeld.

In het deelproject 'proefimplementatie en onderzoek' wordt antwoord gegeven op de vraag in welke mate het Vlaggensysteem RJ de beoogde doelen bereikt. Met andere woorden: kunnen gebruikers van het Vlaggensysteem RJ na afloop seksueel (on)gezond gedrag beter signaleren, beoordelen, bespreken en adequater handelen? Dit wordt onderzocht aan de hand van een voor- en nameting door middel van digitale vragenlijsten. Daarnaast wordt de mate van tevredenheid met de verschillende onderdelen van het Vlaggensysteem RJ bij zowel de groepsleiding als gedragswetenschappers, teamleiding en management alsook bij de jongeren gemeten. Hiervoor worden individuele en groepsinterviews gehouden. Uit deze interviews wordt ook informatie gehaald over randvoorwaarden voor een optimale implementatie van het Vlaggensysteem RJ in het werkveld.

In het deelproject 'implementatie in het onderwijs' staat de verbinding met de aankomende professionals van de hogere sociaalagogische opleidingen (hsao) in Nederland centraal. Er wordt onderzocht in hoeverre en op welke wijze de algemene kennis met betrekking tot (on)gezond seksueel gedrag in de residentiële jeugdzorg en de specifieke kennis met betrekking tot het Vlaggensysteem RJ kunnen worden toegepast en ingebed in de curricula van de opleidingen. Het belangrijkste doel hierbij is om de aankomende professionals in de jeugdzorg te laten beschikken over de basiscompetenties ten aanzien van bespreekbaar maken van seksualiteit en (on)gezond seksueel gedrag in de residentiële jeugdzorg. Vanuit de Avans Hogeschool zijn vier docenten betrokken, die allen verbonden zijn aan het lectoraat Veiligheid in Afhankelijkheidsrelaties, onderdeel van het Expertisecentrum Veiligheid van de Avans Hogeschool. Zij werken nauw samen met de betrokken medewerkers vanuit TNO, Movisie, Rutgers en Accare. Doordat de docenten zowel lesgeven als meewerken aan het onderzoek vindt er een continue kruisbe-

8 K. van Zenderen e.a., *Seksueel (ongewenst) gedrag in de residentiële jeugdzorg en reacties van professionals: een literatuuronderzoek*, Utrecht: Rutgers/ Movisie/TNO 2015.

- Op welke onderdelen dient het Vlaggensysteem Basis (denk aan tekeningen, handleiding, beoordelingscriteria, training) aangepast te worden aan de specifieke context van de residentiële jeugdzorg?
- Wat zijn de randvoorwaarden voor een optimale implementatie van het Vlaggensysteem RJ in de praktijk?

De doorontwikkeling vindt plaats in twee rondes. In de eerste ronde is op basis van een literatuuronderzoek⁸ in kaart gebracht wat kenmerken van de context en van de jongeren binnen de RJ zijn, welke factoren van invloed zijn op het beoogde gedrag van professionals, en hoe deze beïnvloed kunnen worden. Dit heeft geleid tot een theoretisch onderbouwd interventiemodel. Er is vervolgens op een systematische wijze een doelenmatrix opgesteld. In een empirisch vooronderzoek is het werkveld betrokken bij de vraag welke aanpassingen nodig zijn en hoe die in de verschillende materialen terug kunnen komen. Op basis van deze verkenningen is door Movisie een proefversie ontwikkeld (Vlaggensysteem RJ 1.0). Deze versie wordt gedurende negen maanden in de praktijk getest, en op basis van de resultaten van deze proefimplementatie wordt in de tweede ronde een definitieve versie (Vlaggensysteem RJ 2.0) ontwikkeld.

In het deelproject 'proefimplementatie en onderzoek' wordt antwoord gegeven op de vraag in welke mate het Vlaggensysteem RJ de beoogde doelen bereikt. Met andere woorden: kunnen gebruikers van het Vlaggensysteem RJ na afloop seksueel (on)gezond gedrag beter signaleren, beoordelen, bespreken en adequater handelen? Dit wordt onderzocht aan de hand van een voor- en nameting door middel van digitale vragenlijsten. Daarnaast wordt de mate van tevredenheid met de verschillende onderdelen van het Vlaggensysteem RJ bij zowel de groepsleiding als gedragswetenschappers, teamleiding en management alsook bij de jongeren gemeten. Hiervoor worden individuele en groepsinterviews gehouden. Uit deze interviews wordt ook informatie gehaald over randvoorwaarden voor een optimale implementatie van het Vlaggensysteem RJ in het werkveld.

In het deelproject 'implementatie in het onderwijs' staat de verbinding met de aankomende professionals van de hogere sociaalagogische opleidingen (hsao) in Nederland centraal. Er wordt onderzocht in hoeverre en op welke wijze de algemene kennis met betrekking tot (on)gezond seksueel gedrag in de residentiële jeugdzorg en de specifieke kennis met betrekking tot het Vlaggensysteem RJ kunnen worden toegepast en ingebed in de curricula van de opleidingen. Het belangrijkste doel hierbij is om de aankomende professionals in de jeugdzorg te laten beschikken over de basiscompetenties ten aanzien van bespreekbaar maken van seksualiteit en (on)gezond seksueel gedrag in de residentiële jeugdzorg. Vanuit de Avans Hogeschool zijn vier docenten betrokken, die allen verbonden zijn aan het lectoraat Veiligheid in Afhankelijkheidsrelaties, onderdeel van het Expertisecentrum Veiligheid van de Avans Hogeschool. Zij werken nauw samen met de betrokken medewerkers vanuit TNO, Movisie, Rutgers en Accare. Doordat de docenten zowel lesgeven als meewerken aan het onderzoek vindt er een continue kruisbe-

8 K. van Zenderen e.a., *Seksueel (ongewenst) gedrag in de residentiële jeugdzorg en reacties van professionals: een literatuuronderzoek*, Utrecht: Rutgers/ Movisie/TNO 2015.

stuiving plaats tussen recente onderzoeksresultaten en het opleiden van aankomend professionals. In dit deelproject wordt een blauwdruk voor een leerlijn 'seksualiteit bespreekbaar maken' voor hbo-opleidingen sociale studies ontworpen, er worden gastlessen en werkvormen voor het onderwijs ontwikkeld, er wordt een landelijke monitor ontwikkeld die de aandacht voor het onderwerp seksualiteit binnen het hbo-onderwijs in kaart brengt en daarmee weer input levert voor nieuwe activiteiten. Elk jaar studeren er tevens vier tot zes studenten van de Academies voor Sociale Studies van Avans af binnen dit project.

In het laatste deelproject, 'kennisdisseminatie', staat het delen van de kennis die wordt opgedaan aan de hand van dit Raak-Pro-project centraal. De specifieke kennis met betrekking tot het Vlaggensysteem RJ wordt verspreid bij betrokken praktijken. Instellingen die residentiële jeugdzorg bieden, de koepelorganisatie Jeugdzorg Nederland, de Inspectie Jeugdzorg, de Nederlandse hogere sociaalagogische Opleidingen en relevante kennisinstituten. Dit gebeurt onder andere via het organiseren van diverse workshops, symposia, gastlessen, het schrijven van wetenschappelijke artikelen en het verspreiden van de opgedane kennis aan de hand van social media en websites. De website www.gezondseksueelgedragj.nl is hiervoor ontwikkeld.

Resultaten tot nu toe

Theoretische onderbouwing

In het kader van het project hebben onderzoekers van Rutgers en TNO literatuuronderzoek gedaan naar de handelingsverlegenheid onder de professionals op het gebied van seksualiteit.⁹ Zij concluderen dat er verschillende verschijningsvormen zijn van handelingsverlegenheid bij professionals. Professionals reageren negeerend, ontkennend of bagatelliserend op seksueel gedrag, ondanks dat het gedrag dat waargenomen wordt grensoverschrijdend is. Aan de andere kant is er een groep professionals die juist straffend reageert op zowel gezond als ongezond seksueel gedrag; ze willen het gedrag stoppen en maken het niet bespreekbaar. Met name bij kinderen die seksueel misbruikt zijn hebben professionals de neiging om gezond seksueel gedrag te problematiseren.¹⁰ De handelingsverlegenheid bij de professionals heeft verschillende oorzaken. Vaak is er sprake van een gebrek aan kennis over de seksuele ontwikkeling, gebrek aan gespreksvaardigheden om het thema seksualiteit bespreekbaar te maken, en moeite om het seksuele gedrag van de jongeren adequaat te duiden. Ook spelen schaamte, angst, onzekerheid en conflicterende eigen normen en waarden bij de professional zelf een belangrijke rol hierbij.¹¹ Daarnaast bleek het nodig aanvullende informatie te verzamelen over jongeren met een specifieke problematiek, die vaak in de residentiële jeugdzorg vertegenwoordigd zijn: jongeren met een seksueel trauma, jongeren met psychi-

9 Van Zenderen e.a. 2015.

10 Van Zenderen e.a. 2015.

11 Van Zenderen e.a. 2015.

atrische problematiek en jongeren met een licht verstandelijke beperking.¹² In de onderlinge gesprekken ontstond namelijk steeds weer de vraag of seksueel gedrag bij deze groepen jongeren anders beoordeeld moet worden dan bij jongeren zonder deze problemen. De (voorlopige) conclusie op basis van de literatuurstudie luidde dat hier vooralsnog geen aanleiding toe is. Hun seksuele ontwikkeling verloopt niet per definitie anders, en gedrag kan in principe op dezelfde manier ingeschat worden met behulp van de criteria. Wel is er mogelijk een andere pedagogische reactie nodig en moet er grondiger gekeken worden naar mogelijk bijkomende risico's. Zo moet grensoverschrijdend gedrag bij jongeren met een licht verstandelijke beperking nadrukkelijker besproken en begrensd worden vanwege hun beperktere leervermogen. Daarom is het van belang om bij deze kinderen de reactie in het multidisciplinair team samen met de gedragswetenschapper te bepalen.

Normatieve basis van het Vlaggensysteem RJ

De discussies in het consortium over de inzet van het Vlaggensysteem RJ bij jongeren met zwaardere problematiek brachten ook duidelijk aan het licht welke waarden aan deze methode ten grondslag liggen. Zoals door de Vlaamse ontwikkelaar Sensoa en door de Nederlandse consortiumpartners werd benadrukt, is seksueel gedrag bij jongeren een natuurlijk gegeven. Het ontdekken van de eigen seksualiteit, de seksuele identiteit en de eigen seksuele grenzen maakt onderdeel uit van de normale ontwikkeling, ook bij jongeren in de RJ. Het Vlaggensysteem RJ accepteert dit gegeven en gaat ervan uit dat gezond seksueel gedrag van jongeren dus positief benaderd moet worden. Grensoverschrijdend gedrag moet tijdig en adequaat aangepakt worden, met respect voor de ontwikkelingsfase van de jongeren. Zij moeten kunnen leren van fouten en hebben recht op uitleg en begeleiding. Het Vlaggensysteem RJ helpt professionals deze positieve houding ook uit te stralen naar jongeren. Het adviseert instellingen voor RJ om intern het seksualiteitsbeleid af te stemmen op deze ontwikkelingsgerichte visie en bijvoorbeeld seksueel gedrag niet te verbieden, maar kaders aan te reiken die een veilige beleving van seksualiteit mogelijk maken. Dit uitgangspunt is geen particulier idee van de projectpartners, maar stoelt op de Verklaring van de Seksuele Rechten van Jongeren van de Wereldgezondheidsorganisatie,¹³ die door Nederland is ondertekend en door alle betrokken consortiumpartners als principieel uitgangspunt wordt gehanteerd.

Systematische en methodische doorontwikkeling

Op basis van de literatuurstudie en de discussies in het consortium is met behulp van de methode 'intervention mapping' op een systematische wijze gewerkt aan het vertalen van de gegenereerde kennis en inzichten over determinanten van het gewenste gedrag naar gedragsdoelen en bijbehorende interventieactiviteiten binnen het Vlaggensysteem RJ. Dit heeft geresulteerd in een doelenmatrix die lei-

12 A. Kuypers & M. Höing, *Doelgroepen in de residentiële jeugdzorg, 'Raak-pro project Gezond Seksueel Gedrag Residentiële Jeugdzorg'*, Den Bosch: Expertisecentrum Veiligheid, Avans Hogeschool 2015.

13 Wereldgezondheidsorganisatie, Verklaring van de Seksuele Rechten van Jongeren, 2010.

dend was voor de ontwikkelaars. Intervention mapping is een methode voor interventieontwikkeling in zes stappen: (1) probleembeschrijving en -analyse, (2) beschrijving van gewenste resultaten en interventiedoelen, (3) ontwerp van de interventie, (4) productie van de interventie, (5) ontwikkeling van een implementatieplan, en (6) ontwikkeling van een plan voor de evaluatie van de interventie.¹⁴

Empirische basis voor doorontwikkeling

Bij de doorontwikkeling van de materialen van het Vlaggensysteem is het werkveld intensief betrokken geweest. Het empirische vooronderzoek bestond uit drie focusgroepen met professionals, managers en beleidsmakers van instellingen die werken met het Vlaggensysteem Basis, en drie focusgroepen met jongeren in de residentiële jeugdzorg die nog niet bekend waren met het Vlaggensysteem. Daarnaast zijn er vijf interviews gevoerd met sleutelfiguren.¹⁵ In aanvulling op de literatuurstudie zijn deze sleutelfiguren en professionals specifiek bevraagd over de seksuele ontwikkeling van jongeren in de RJ en over factoren die een rol spelen bij seksueel grensoverschrijdend gedrag, (knelpunten bij) het bespreekbaar maken van seksueel (grensoverschrijdend) gedrag en wat ervoor nodig is om seksueel gedrag van deze jongeren beter te kunnen duiden en te bespreken. Daarnaast is gekeken naar de materialen van het Vlaggensysteem zelf en naar de implementatie van de methodiek tot nu toe. De belangrijkste conclusies waren dat de situatieschetsen (de 'tekeningen') van het Vlaggensysteem Basis niet allemaal aansluiten bij de situatie van de jongeren in de RJ, dat er behoefte is aan meer voorbeelden en casuïstiek en aan ondersteunende gespreksmodellen, en dat het Vlaggensysteem alleen effectief geïmplementeerd kan worden wanneer het instellingsbeleid met betrekking tot seksualiteit aansluit bij de ontwikkelingsgerichte visie van het Vlaggensysteem: seksualiteit niet verbieden, maar kaders aanbieden waarbinnen gezond seksueel gedrag mogelijk is.¹⁶ Op basis van deze gesprekken zijn er voor het Vlaggensysteem RJ zestien nieuwe tekeningen ontwikkeld die situaties afbeelden die je als professional tegen kunt komen in de residentiële jeugdzorg op het gebied van seksueel (on)gezond gedrag. In de zomer van 2015 zijn alle tekeningen, inclusief de richtlijnen voor beoordeling, afgerond en toegevoegd aan de herziene versie van de handleiding Vlaggensysteem RJ en de handleiding voor de Train de Trainers. Daarnaast is er casuïstiek toegevoegd en is er een implementatieadvies toegevoegd aan de handleiding. In de handleiding is nadrukkelijker ingegaan op het belang van een ondersteunend instellingsbeleid.

Proefimplementatie

Er zijn twaalf jeugdzorginstellingen betrokken bij de proefimplementatie en het onderzoek. Bij het selecteren van de instellingen is er rekening gehouden met spreiding in doelgroepen. Zo doen er instellingen mee die gespecialiseerd zijn in jeugd- en opvoedhulp, jeugdpsychiatrie, jeugdzorg plus, orthopedagogische

14 L.K. Bartholomew e.a., *Planning health promotion programs: an Intervention Mapping approach*, San Francisco: Jossey-Bass 2006.

15 O. Storms & K. Janssens, *Vlaggensysteem-RJ: empirische onderbouwing*, Utrecht: Movisie 2014.

16 Storms & Janssens 2014.

behandeling en meidenhulpverlening. Elke instelling heeft twee professionals aangewezen die de Train de Trainer-cursus voor het Vlaggensysteem RJ gevolgd hebben bij Movisie. Na afronding van deze cursus hebben deze professionals hun mede-collega's intern getraind in het gebruik van het Vlaggensysteem RJ. De proefimplementatie van het Vlaggensysteem RJ is daarmee in september 2015 gestart. Iedere instelling heeft een interne projectleider aangesteld die het hele proces van implementatie en onderzoek voor de eigen instelling overziet, bewaakt en in een implementatieplan vastlegt. In januari 2016 heeft er een bijeenkomst plaatsgevonden voor alle interne projectleiders. Hieruit bleek dat de implementatie van het Vlaggensysteem RJ heel wat voeten in de aarde heeft en per instelling anders vormgegeven dient te worden. Factoren die hierop van invloed zijn, zijn onder andere de grootte van de organisatie, de visie, het beschikbare budget en de doelgroep van de instelling. De medewerkers van de instellingen zijn enthousiast over het Vlaggensysteem RJ. Tegelijkertijd kwam duidelijk naar voren dat het essentieel is dat het Vlaggensysteem RJ niet op een plank in de kast moet belanden. Hoe zorg je ervoor dat, in de hectiek van alledag, het Vlaggensysteem RJ gebruikt blijft worden? Daarnaast kwam uit de bespreking naar voren dat het Vlaggensysteem RJ wel aangeeft WAT je zou kunnen doen in een situatie, maar nog te weinig HOE je dit kunt doen. Professionals geven aan dat ze het lastig vinden om na een juiste inschatting van het gedrag, het gesprek aan te gaan met jongeren en hun ouders. Hoe doe je dit concreet? Meer training, specifiek gericht op deze gespreksvaardigheden, wordt gewenst door de professionals.

Onderzoek

Tegelijk met de proefimplementatie is het onderzoek naar het Vlaggensysteem RJ gestart. De volgende vraag stond daarbij centraal: Zijn de professionals in de deelnemende instellingen, na een periode van negen maanden werken met het Vlaggensysteem RJ, beter in staat om seksueel gedrag van jongeren in te schatten en een adequate pedagogische reactie te laten zien? De vragenlijst van de voormeting is uitgezet onder alle 294 professionals die op dat moment als groepsleider werkzaam waren op de deelnemende groepen en is door 201 van hen ingevuld (68% respons). Veelvoorkomende redenen voor non-respons waren: de vragenlijst is te lang, de desbetreffende medewerker ging met verlof of was niet meer in functie. In deze voormeting werden kennis-, houdings- en vaardigheidsaspecten ten aanzien van het gebruik van het Vlaggensysteem RJ bevraagd, en ook een aantal achtergrondgegevens zoals leeftijd en werkervaring. Aan het einde van de proefperiode vullen de professionals een vergelijkbare vragenlijst in voor de nameting, om te kunnen bepalen of de handelingscompetentie is toegenomen.

Daarnaast zijn er halverwege de proefimplementatie focusgroepen gehouden met professionals van de deelnemende instellingen met als doel om naast de vragenlijst meer verdiepende informatie te verzamelen over de ervaringen die met het Vlaggensysteem RJ zijn opgedaan in de praktijk. In hoeverre vinden de professionals de methode bruikbaar en uitvoerbaar? Waar loopt men in de praktijk tegen aan en welke kansen biedt het werken met het Vlaggensysteem RJ? Uit de eerste resultaten is naar voren gekomen dat professionals over het algemeen positief zijn over het gebruik van het Vlaggensysteem RJ. Echter lopen zij ook tegen een

aantal zaken aan in het gebruik van het Vlaggensysteem RJ. Hoewel de tekeningen en de beschreven werkvormen van het Vlaggensysteem RJ voldoende mogelijkheden bieden om met jongeren in gesprek te gaan, blijkt dit toch vaak lastig voor groepsleiders. Er is behoefte aan meer informatie en oefeningen over hoe je met jongeren en ook ouders in gesprek gaat. Er is sowieso behoefte aan meer aandacht voor het betrekken van ouders in situaties rondom seksualiteit. Daarnaast strookt de praktijk in sommige gevallen niet met wat het Vlaggensysteem RJ als normaal gedrag bestempelt. Relaties tussen jongeren op de groep zijn vaak niet toegestaan, evenmin als ruimte voor gezond seksueel gedrag. In deze gevallen wordt regelgeving als beperking voor de seksuele ontwikkeling ervaren. Het Vlaggensysteem RJ wordt tot nu toe vooral door collega's onderling gebruikt en weinig met de jongeren zelf. Wel worden de criteria van het Vlaggensysteem RJ gebruikt in de communicatie met jongeren, maar dit blijft vooral reactief en niet preventief. Ook geven professionals aan dat er angst leeft om verantwoording af te moeten leggen: naar ouders dat seksualiteit een gespreksonderwerp is, maar ook naar de buitenwereld en binnen de eigen organisatie.

Onderwijs

Om toekomstige professionals voor te kunnen bereiden op het werken met het Vlaggensysteem RJ en op het leren om seksualiteit en seksueel gedrag bespreekbaar te maken, wordt in het deelproject 'onderwijs' de volgende vraag beantwoord: 'Hoe kan algemene kennis met betrekking tot (on)gezond seksueel gedrag in de residentiële jeugdzorg en specifieke kennis met betrekking tot het Vlaggensysteem RJ worden ingebed in de hsao-curricula?' Seksualiteit is een van de levensdomeinen waarop het werk van een sociaal werker betrekking kan hebben. Er wordt binnen het hsao in de toekomst uitgegaan van een opleiding (hogere sociale studies) met drie uitstroomprofielen, waarvan er één 'sociaal werk in het brede jeugddomein' is. Seksualiteit bespreekbaar kunnen maken moet daarbij meer aandacht krijgen. Dit Raak-Pro-project heeft tot doel ervoor te zorgen dat het onderwerp seksualiteit en het Vlaggensysteem RJ in toekomstige onderwijs-curricula stevig opgenomen en geborgd worden.

Om tot concrete curriculumontwikkeling te komen moet er eerst worden gekeken wat er al gebeurt in de huidige hsao-opleidingen. Op landelijk niveau worden opleidingen ondersteund bij het kritisch monitoren van hun eigen opleidingen. Daarin wordt samengewerkt met het project 'Leren signaleren', waarin Rutgers, Movisie, Augéo (ontwikkelaar van digitaal lesmateriaal) en het Nederlands Jeugdinstituut participeren. Samen is een monitorvragenlijst voor het agogisch onderwijs ontwikkeld, waarmee onderwijsinstellingen in beeld kunnen brengen in hoeverre het onderwerp seksualiteit al in het curriculum geborgd is.

Om onderwijsinstellingen op weg te helpen met het verankeren van het thema in hun curriculum wordt met een groep betrokken docenten van een aantal hogescholen gewerkt aan een conceptblauwdruk voor een leerlijn seksualiteit voor de toekomstige hogere sociale studies. Tijdens een landelijke studiemiddag voor docenten in januari 2016 is deze blauwdruk voorgelegd aan docenten en met hun input verder ontwikkeld. Uiteraard moeten docenten over voldoende competenties beschikken om les te geven in (het bespreekbaar maken van) seksualiteit.

Vorig jaar en ook dit jaar doen studenten onderzoek onder docenten naar de vraag welke competenties zij hiervoor denken nodig te hebben.

Kennisdisseminatie

De kennis die er binnen het project wordt ontwikkeld, wordt breed verspreid in de praktijk van onderwijs en werkveld. Via voorjaarssymposia, lunchlezingen, gastcolleges, nieuwsbrieven en publicaties worden professionals in de RJ en docenten en studenten op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen en tussen-tijdse resultaten. Het project heeft inmiddels een omvangrijk docentennetwerk weten op te bouwen. Dit netwerk telt op dit moment 96 leden van 21 verschillende hogescholen en universiteiten in Nederland. Doel van dit netwerk is kennis met betrekking tot (on)gezond seksueel gedrag in de residentiële jeugdzorg te delen en te borgen in de curricula van de hogere sociale studies. Docenten, docenten-onderzoekers, lectoren en anderen die betrokken zijn bij het onderwijs, zijn uitgenodigd deel te nemen aan het docentennetwerk.

Conclusie en discussie

Het project 'Gezond seksueel gedrag in de residentiële jeugdzorg' laat zien hoe door de samenwerking tussen wetenschap, praktijk en onderwijs een brede beweging in gang gezet kan worden die veranderingsprocessen in de praktijk aanjaagt en tegelijkertijd toekomstige professionals voorbereidt op de veranderde situatie die zij in de praktijk gaan aantreffen. Dit type praktijkgericht onderzoek is wat de SIA beoogt met de Raak-Pro-regeling: bevorderen van onderzoek aan hogescholen dat geworteld is in de beroepspraktijk en vraagstellingen beantwoordt die ingegeven zijn door de professionele praktijk (www.regieorgaan-sia.nl). In dit project gaat het daarbij om de aanpak van een probleem dat pijnlijk zichtbaar is geworden door het onderzoek naar seksueel misbruik in de residentiële jeugdzorg door de commissie-Samson in 2012. Professionals die de zorg dragen voor kwetsbare jongeren zijn onvoldoende in staat de seksuele gezondheid van hun pupillen te bevorderen en te bewaken, omdat zij vanwege handelingsverlegenheid niet tot adequate pedagogische interventies komen.

Planmatige doorontwikkeling

De doorontwikkeling van het Vlaggensysteem Basis naar het Vlaggensysteem RJ is een voorbeeld van een proces van de combinatie van intervention mapping en planned adaptation,¹⁷ een werkwijze waarmee een programma dat vanuit een degelijke theoretische basis is ontwikkeld en zijn waarde in een bepaalde praktijk bewezen heeft, zodanig systematisch en methodisch wordt doorontwikkeld voor een andere doelgroep of praktijk dat de werkzame factoren behouden blijven. Zowel intervention mapping als planned adaptation (planmatige doorontwikkeling) zorgt voor kruisbestuiving, omdat het werkveld vanuit de wetenschap een

17 S.J. Lee, I. Altschul & C.T. Mowbray, 'Using planned adaptation to implement evidence-based programs with new populations', *American Journal of Community Psychology* 2008, 3-4, p. 290-303.

theoretisch kader aangereikt krijgt waarbinnen het programma's aan zijn specifieke behoeften kan aanpassen. Andersom worden onderzoekers gestimuleerd het werkveld van onderzoek te voorzien dat relevante adviezen voor de doorontwikkeling oplevert.¹⁸ Het doel is bredere disseminatie en betere implementatie. Een dergelijk proces vraagt om uitwisseling tussen onderzoekers en ontwikkelaars op cruciale momenten in het proces. Het onderzoek ondersteunt de praktijk bij het identificeren van de werkzame factoren in de interventie en de theoretische onderbouwing daarvan, bij het werken met een interventiemodel voor een specifieke setting, bij het kaderen van relevante randvoorwaarden voor succesvolle implementatie en bij het ontwikkelen van een strategie voor evaluatie in de praktijk.¹⁹ De stappen van intervention mapping en planmatige adaptatie in het project 'Vlaggensysteem RJ' waren: het identificeren en beschrijven van de onderliggende theorie (de literatuurstudie die tot een interventiemodel leidt), het identificeren van kenmerken van de doelpopulatie en van verschillen met de populatie waarvoor het programma oorspronkelijk was ontwikkeld (het empirische vooronderzoek en de deelstudie naar specifieke doelgroepen), het beschrijven van interventiedoelen gericht op determinanten van gewenste resultaten (de doelenmatrix), aanpassing van de programma-inhoud (de aangepaste tekeningen, handleiding en Train de Trainer), het ontwerpen van een implementatieplan (implementatieadvies), en de ontwikkeling van de strategie voor programma-evaluatie. In dit project is daarvoor een drievoudige strategie ontwikkeld, waarbij zowel de mate van implementatie (in hoeverre wordt het Vlaggensysteem RJ gebruikt zoals bedoeld?) als de tevredenheid met het Vlaggensysteem RJ in de praktijk en de doelrealisatie (treden beoogde veranderingen bij professionals op?) onderzocht worden door middel van kwantitatieve (vragenlijsten) en kwalitatieve onderzoeksmethoden (focusgroepen, interviews, observaties).

Het belang van een effectieve implementatiestrategie

Wat dit project ook leert, is dat de onderbouwde doorontwikkeling van een bestaande interventie of tool voor een nieuwe context slechts de eerste stap is in het proces van verandering. Het Vlaggensysteem RJ oogt als een relatief eenvoudige tool, die een complexe situatie helpt overzichtelijk te maken. De methode is echter gebaseerd op een ontwikkelingsgerichte visie op seksualiteit en seksuele gezondheid bij jongeren, die vraagt om duurzame en soms fundamentele aanpassingen in de sector. Een vrijblijvend implementatieadvies is onvoldoende voor de borging. Wil het Vlaggensysteem RJ beklijven en leidend worden voor het handelen van professionals in de RJ, dan moet iedereen in de instelling, van hoog tot laag, achter deze visie staan. De residentiële jeugdzorg is echter nog lang niet overal klaar voor een positieve benadering van de seksualiteit van jongeren. Wat niet helpt, zijn regels die gezond seksueel gedrag simpelweg verbieden (het verbieden van verkering op de groep, niet bij elkaar op de kamer mogen komen, niet mogen knuffelen in het openbaar, enzovoort). Het effect daarvan is dat het normale seksuele gedrag van jongeren geproblematiseerd wordt en zich dus aan de

18 Lee, Altschul & Mowbray 2008.

19 Lee, Altschul & Mowbray 2008.

ogen van de professionals onttrekt. Wat rest is vaak een eenzijdige focus op seksueel grensoverschrijdend gedrag. Incidenten worden besproken en breed uitgemeten, en seksueel experimenteel gedrag wordt soms onnodig geproblematiseerd. Een effectieve implementatie van het Vlaggensysteem RJ vraagt om flankerend instellingsbeleid dat niet alleen uitgaat van de noodzaak tot bescherming, maar ook ruimte biedt voor ontwikkeling, en dat normaal seksueel gedrag niet problematiseert. Het is ook niet voldoende wanneer het Vlaggensysteem RJ slechts op individuele en incidentele basis wordt gebruikt voor het inschatten van gedrag. Wanneer individuele professionals zich niet gesteund voelen door hun team en leidinggevenden, en wanneer er niet structureel aandacht wordt besteed aan het up-to-date houden van de kennis bij het gehele team, kan de aanpak gemakkelijk weer verwateren. Uit de implementatietheorie van onder anderen Fleuren en collega's²⁰ weten we inmiddels dat een combinatie van factoren bijdraagt aan een succesvolle en duurzame innovatie. Kenmerken van de innovatie zelf, van de gebruiker, van de organisatie en van de sociaal-politieke context zijn bepalend voor het al dan niet slagen van het beoogde veranderingsproces, en deze factoren zijn grotendeels beïnvloedbaar. Na de doorontwikkeling en de evaluatie van de proefversie is het nu zaak dat wetenschap en praktijk samenwerken aan een effectieve implementatiestrategie.

20 M.A.H. Fleuren e.a., *Ontwikkeling meetinstrument voor determinanten van innovaties (MIDI)*, Leiden: TNO Innovation for life 2012.